

Л. П. Павленко,
кандидат філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови
Східноєвропейського національного університету (СНУ) імені Лесі Українки

Як утворюються слова в українській мові

Проаналізовано способи творення похідних слів в українській мові.

Ключові слова: деривація, словотворення, способи словотвору, похідні слова, твірні основи.

Pavlenko L. P. How are the Words in the Ukrainian Language Built.

The article is devoted to the subject of the derivative words building in the Ukrainian language.

Key words: derivation, word building, means of word building, derivative words, generating stems.

Постановка проблеми. Кожна мова, зокрема й українська, становить собою динамічну систему, яка подібно до живого організму розвивається, еволюціонує. Найбільш рухомим є лексичний рівень, хоча й усі інші мовні рівні (фонетичний, граматичний) теж не залишаються без змін. Лексика досить чутлива до позамовних, суспільних факторів, які викликають зміни в словниковому складі. У зв'язку з цим з'являються нові слова або підлягають переосмисленню ті, що давніше існують у мові. Нові слова виникають шляхом запозичень з інших мов чи як продукт процесів словотворення. Словотворення, або деривація, – це «творення похідних простих та складних слів за дериваційними правилами і словотвірними типами... Завдяки дії дериваційних механізмів забезпечується безперервність мови в часі, задовольняються потреби її носіїв у позначенні нових реалій, регулюється співіснування непохідних та похідних, старих і нових слів» [4, 575].

Вузівська наука і шкільна практика викладання української мови інтерпретують одиниці словотвору і процеси деривації похідних слів з різним ступенем наукової інформативності. Саме через це завдання вчителя-словесника – уважно добирати мовний матеріал для лінгвістичного аналізу, який би відповідав змістовій структурі програми і був однозначним із погляду словотвірної історії.

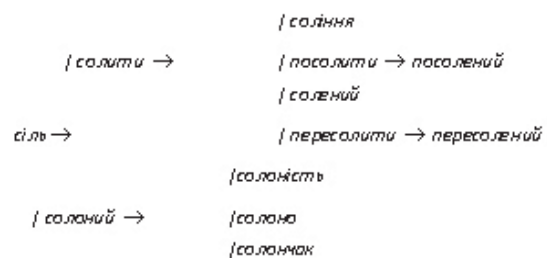
Виклад основного матеріалу. Об'єктом вивчення у словотворі є словотвірно мотивовані слова, значення і звучання яких обумовлені іншими однокореновими словами.

Словотвірна мотивація – це такі відношення між двома однокореновими словами, семантика одного з яких визначається або через значення іншого (*хата* – *хатинка* 'маленька хата') або тотожне значенню іншого в усіх своїх компонентах, крім граматичного значення частини мови (*ходити* – *ходіння*, *швидкий* – *швидко*) [1, 133]. Однокоренові слова, позбавлені названих властивостей (наприклад, *дівчинонька* і *дівчище*), не перебувають у відношеннях мотивації.

Одне зі слів, об'єднаних мотиваційними зв'язками, є мотивувальним, а інше – мотивованим. Мотивовані слова, як правило, мають такі ознаки: а) при відмінностях лексичних значень мотивоване слово найчастіше має більшу формальну складність: *вишня*

– *вишенька*; б) при різниці лексичної семантики порівнюваних слів і однакової формальній складності мотивоване слово має більшу семантичну складність: *хімія* – *хімік* 'той, хто займається хімією'; в) якщо всі названі компоненти тотожні при відмінності частиномовних ознак у співвідношеннях «прикметник – іменник, що позначає ту ж саму ознаку»: *добрий* – *доброта*, «дієслово – іменник, що називає дію за цією ознакою»: *ходити* – *хода/хід*, то незалежно від кількості морфем похідним, або мотивованим, вважається іменник; у парі «прикметник – прислівник» мотивованим є те слово, яке має більшу формальну складність: *зелений* – *зелено*, хоча *сьогодні* – *сьогоднішній*; г) стилістично марковане слово не може бути мотивувальним, якщо порівнюване з ним слово стилістично нейтральне: *оригінальний* – *оригінал* (мотивоване).

Мотивувальне слово за відношенням до іншого слова може бути мотивованим. Наприклад, слово *учитель* до слова *учителька* є мотивувальним, твірним, а до слова *учити* – мотивованим. Такі слова об'єднуються в словотвірні ланцюжки: *читати* → *начитати* / *начитувати* / *начитуватися* → *поначитуватися*. Словотвірний ланцюжок – це ряд однокоренових слів, що перебувають у відношеннях послідовної похідності й взаємозалежності. Вихідним словом, початком ланцюжка є немотивоване слово: *молодий* → *молодіти* → *помолодіти*. Усі похідні слова можна розташувати у вигляді словотвірного гнізда, що являє собою сукупність лексем із тотожним коренем, упорядкованих відповідно до мотиваційних відношень. Спорідненість слів одного гнізда виражається у подібності форми і значення. Їх носієм є корінь слова. Наприклад, слова з коренем *сол-* об'єднуються в таке гніздо:

Формально-семантична схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини

мови за допомогою того самого словотвірного засобу, чи форманта, з тим самим значенням становить собою словотвірний тип, який є основною одиницею класифікації словотвірної системи мови.

У процесі творення похідних слів беруть участь різні мовні одиниці – морфеми (кореневі й афіксальні), лексеми (прості й складні) та їх словоформи, словосполучення тощо.

Морфема – «найменша матеріальна частина слова, наділена певним значенням» [5, 275]. Морфеми розділяються за значенням та за місцем у слові.

За значенням усі морфеми поділяються на кореневі й афіксальні. Корінь, як необхідний складовий елемент слова, «є його основною і обов'язковою словотвірною частиною, тоді як афіксальні морфеми не обов'язкові» [2, 15]. Корінь – це частина слова, яка є визначальною у формуванні лексичного значення і повторюється в споріднених словах. Ця морфема може дорівнювати слову (*день*) або становити лише частину його (*підвіконня*). Корені бувають незв'язані (вільні) та зв'язані. Незв'язані корені здатні виступати як самостійні слова (із закінченнями): *дім*. Зв'язані корені сполучаються з афіксальними морфемами: *взути, взуття, роззути* – корінь **-зу-** виступає лише у зв'язаному вигляді.

Афікси – це службові морфеми, які завжди пов'язані з коренем і уточнюють чи модифікують його значення. Залежно від функції афікси поділяються на словотвірні та формотвірні.

Словотвірні афікси видозмінюють семантику кореня (*ліс* – *лісник, лісовий, лісництво*); формотвірні або вносять додаткові значення в те саме слово (*добрий* – *добріший*), або слугують тільки для поєднання слів між собою (*синій* – *синя, синього*).

За місцем у слові розрізняють такі види афіксів: префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс та закінчення.

Префікс стоїть перед коренем. Наприклад: **перехід, вихід, вхід, прихід**. Особливо активно використовуються префікси в дієсловах: **заходити, приходити, переходити, входити, доходити**.

Суфікси стоять після кореня перед закінченням: **синіти, синька, синява**.

Інтерфікси вживаються для сполучення морфем у слові, найчастіше вони виконують роль сполучних голосних у складних словах: **дроворуб, землевпорядник**.

Постфіксами є частки **-ся, -сь, -небудь**, які стоять після закінчення: **умитися, що-небудь**.

Закінчення, або флексія, – це змінювана частина відмінюваних слів: **батько, батька, батькові**. У невідмінюваних словах закінчень немає: **таксі, бюро**.

Частина відмінюваного слова без закінчення становить основу слова: **зелен-ий**. Основа слова буває непохідна (до її складу входить лише корінь): **рука** і похідна, яка має різні словотвірні афікси: **ручний, ручка, підручний**.

Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні й неморфологічні способи словотвору.

Морфологічні способи є основними у творенні нових слів в українській мові. Вони поділяються на афіксальні, безафіксний спосіб, осново- і словоскладання та аббревіацію.

У межах афіксальних способів виділяють префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, рідше – постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, флексійний.

Префіксальний спосіб словотворення, або префіксація, – це творення похідних слів за допомогою префіксів (питомих чи запозичених): *співати* – **заспівати**, *дід* – **прадід**, *зелень* – **прозелень**, *воєнний* – **антивоєнний**. Специфічною рисою цього способу є те, що префікс приєднується не до твірної основи, а до граматично оформленого слова, тому похідні слова належать до тієї частини мови, що й твірні слова. Префіксальний спосіб утворення похідних лексем досить продуктивно використовується в дієсловах, менш поширений він в інших частинах мови – іменниках, прикметниках, прислівниках.

Суфіксальний спосіб словотворення, або суфіксація, полягає в приєднанні у процесі виникнення нового слова суфікса до твірної основи: *мати* – **матінка**, *ясний* – **ясніти**, *гарний* – **гарно**. Суфіксація – найпродуктивніший спосіб творення слів в українській мові. Суфіксація використовується при творенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників, які мають свою систему суфіксальних морфем. Особливо розвинена суфіксація в іменниках і прикметниках. У системі словотвору української мови зафіксовано близько 350 іменникових (**-ник, -ння, -ар, -сть** та ін.), понад 50 прикметникових (**-н-, -ов, -ськ-, -ч-** та ін.), близько 20 дієслівних (**-а-, -и-, -ота-, -ува-** та ін.), близько 10 дієприкметникових (**-н-, -т-, -л-, -м-** та ін.) суфіксів [4, 619]. Різновидом суфіксального способу словотворення є універбація [4, 685], при якому словосполучення з допомогою суфіксації згортається в слово: *вівсяна каша* – **вівсянка**, *записна книжка* – **записник**.

Префіксально-суфіксальний спосіб словотвору полягає в тому, що до основи одночасно приєднуються префікс і суфікс: *вікно* – **підвіконня**, *ліс* – **пролісок**, *робити* – **неробство**, *зорі* – **сузір'я**, *кут* – **закуток**. Трапляються випадки, коли буває складно ідентифікувати цей спосіб творення похідних, що може помилково сприйнятися як префіксальний. У таких ситуаціях доцільно застосовувати метод підставлення перифраз, тобто найпростішого тлумачення семантики слів. Наприклад, *придорожній – 'той, що при дорозі'*, *заморський – 'той, що за морем'*. Лінгвісти подекуди уточнюють, що до префіксально-суфіксальних дериватів належать слова, утворені від прийменниково-іменникових сполук: *за лісом* – **залісся**, *при Дніпрі* – **Придніпров'я** [3, 202]. Слова, продуковані цим способом, можуть належати до тієї частини мови, що й мотиватори, а можуть переводити твірну основу до іншого лексико-граматичного класу, наприклад: *дорога* – **подорожник**, *наш* – **по-нашому**.

У творенні дієслів активно використовується постфікс **-ся** (за походженням це зворотний займенник **себе**). За його допомогою виникають постфіксальні: *вчити* – **вчитися**, суфіксально-постфіксальні: *клопіт* – **клопотатися** та префіксально-суфіксально-постфіксальні дієслова: *щедрий* – **розщедритися**.

Флексійний спосіб словотворення полягає в тому, що твірним засобом виступає флексія, чи закінчення: *кум – кума, Ярослав – Ярослава*.

Названі способи словотвору об'єднує те, що всі вони мають матеріальне вираження, тобто певну звукову якість. Проте існує й такий засіб творення похідних, як нульова суфіксація (за шкільною термінологією – безафіксийний спосіб). Ним утворюються віддієслівні та відприкметникові іменники, наприклад: *ходити – хід, переїздити – переїзд, блакитний – блакить, синій – синь*.

До морфологічних способів словотворення належать осново- і словоскладання та аббревіація. Основокладання – це сполучення кількох основ (найчастіше двох) за допомогою сполучних голосних (інтерфіксів) чи без них: *двохактний, верхолаз, всюдихід*. Складні слова (композиції) співвідносяться із синтаксичними словосполученнями, побудованими за підрядним (книгодрукування – *друкувати книги, працелюбний – любити працю*), рідше за сурядним зв'язками (*мовно-літературний – і мовний, і літературний*).

Словоскладання, або юкстапозиція, є поєднанням кількох слів в одному: *генерал-майор, салон-перукарня*. Похідні слова цього типу утворюються подібно до прикладкових словосполучень, але на відміну від синтаксичних одиниць із прикладками юкстапозити називають єдине поняття.

При аббревіації для творення слів використовуються усечені основи, наприклад: *ООН, НРУ, спецкор, автобаза, земснаряд*. На відміну від аббревіації, що спирається на словосполучення, телескопія як спосіб словотворення орієнтується на окремі слова, використовуючи для конструювання (своєрідного «склеювання») нової лексеми початок одного слова і кінець другого: *белалгін – бел / адонна + ан / алгін*.

Малопродуктивною в системі способів словотворення виступає контамінація – схрещення двох мовних одиниць, які у свідомості мовця одночасно спливають при потребі називати певне поняття чи ситуацію: *майоріти – маяти + мріти*.

Морфолого-синтаксичний спосіб, або конверсія, охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або словоформ із однієї частини мови до іншої. Найчастіше трапляються такі типи переходу: перехід іменних частин мови й дієприкметників у іменники (субстантивація), перехід дієприкметників у прикметники (ад'єктивація), перехід окремих слів у займенники (прономіналізація). Найчастіше субстантивуються прикметники: *кошовий* (отаман), займенники: *наші прийшли*, числівники: *шість ділиться на два*, дієприкметники: *печене й варене*. Інші частини мови субстантивація охоплює рідше, сполучувальні та граматичні можливості таких субстантивованих слів обмежені. Наприклад: *на незабудь, Поривай* (прізвище), *зважити всі за і проти, почулося голосне ура*. Субстантивуватися можуть не лише окремі слова,

а й синтаксичні конструкції: *З майдану чулося «Ще не вмерли України ні слава, ні воля»*. Ад'єктивація найчастіше стосується пасивних дієприкметників на **-ний (-ений), -тий**: *квашена капуста, натягнуті стосунки*. Ад'єктивовані активні дієприкметники вживаються здебільшого в термінах: *задерніла площа*. З усіх форм переходу слів до інших частин мови найменш поширеною є прономіналізація. Крім кількох слів, «тепер уже ненормативних (*другий 'інший', любісінький 'будь-який'*)», повна прономіналізація представлена переважно випадками лексикалізації синтаксичних конструкцій, що мають займенниковий компонент, з набуттям неозначено-узагальненого значення: *дехто, дещо* (з вихідним значенням 'десь хтось' і под.)» [4, 497]. Подекуди переходять у займенники слова з ослаблено-особовим чи ослаблено-предметним значенням: *Дай же сказати людині* (замість *йому*). Процеси конверсії виникають у певних синтаксичних умовах, коли слово змінює типові для нього функціональні характеристики й набуває інших. Так, прикметник у функції підмета втрачає здатність позначати ознаку предмета, а набуває здатності позначати особу чи предмет: *До кімнати увійшла молода жінка. – Молода сиділа за весільним столом*.

За допомогою лексико-синтаксичного способу утворюються слова внаслідок поступового зрощення, злиття синтаксичного словосполучення в одне слово. Так виникають іменники, числівники, прикметники, прислівники: *Великдень, Новгород, Вернигора, Нечуйвітер, обидва, вічнозелений, чимдуж*.

Дискусійним є питання про появу похідного слова семантичним шляхом через розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів: *перо – пір'я, перо – знаряддя для писання, орел – птах, Орел – географічна назва*. Цим лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники. Існує думка, що цей спосіб виявляється тільки діяхронічно, бо утворені таким чином лексеми становлять результат тривалого розвитку різних значень певного слова. Цей процес нетипізований і має зазвичай індивідуальний характер для кожного окремого слова, на відміну від інших способів словотворення, де існують структурні моделі, відповідно до яких утворюються похідні слова. Тому такий спосіб потрібно розглядати не в межах дериватології як науки про словотвір, а в контексті проблем лексикології. Проте з такою думкою важко погодитись, бо «слова, утворені лексико-семантичним способом, належать до лексикології як готові лексеми, але процес і спосіб їх утворення належать до сфери семантичного словотвору, в результаті діяння якого утворюється нова лексемна одиниця» [2, 27].

Отже, аналіз словотвірних можливостей української мови дозволяє зробити **висновок** про багатство ресурсів у цьому найбільш потужному джерелі поповнення лексики національної мови.

Література

1. Русская грамматика. – Т. I : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М. : Наука, 1982. – 783 с.
2. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
3. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1993. – 366 с.
4. Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
5. Ющук І. П. Українська мова / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 640 с.